

FALSAFA TUSHUNCHASINING KELIB CHIQISH TARIXI.

Fazilov Said Shavkatovich

Buxoro davlat tibbiyot institute Ijtimoiy fanlar kafedrasi asistenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada “falsafa” tushunchasining kelib chiqish tarixi, uning etimologik ildizlari va dastlabki ma’nolari tahlil qilinadi. Falsafaning qadimgi Sharq va Yunon sivilizatsiyalarida shakllanish jarayoni, “philosophia” atamasining paydo bo’lishi hamda uning ilmiy-falsafiy mazmunga ega bo’lishi yoritiladi. Shuningdek, falsafa tushunchasining tarixiy rivojlanishi davomida uning mazmuni kengayib, inson tafakkurining umumiy qonuniyatlarini o’rganadigan fan sifatida shakllangani asoslab beriladi.*

Kalit soʻzlar: *falsafa, philosophia, etimologiya, qadimgi Yunoniston, tafakkur, borliq, bilim, tarix*

Аннотация: *В данной статье анализируется история происхождения понятия «философия», его этимологические корни и первоначальные значения. Рассматривается процесс формирования философии в древних восточных и греческих цивилизациях, возникновение термина «philosophia», а также его переход к научно-философскому содержанию. Подчеркивается, что в процессе исторического развития значение философии расширилось и она сформировалась как наука, изучающая общие закономерности человеческого мышления.*

Ключевые слова: *философия, philosophia, этимология, Древняя Греция, мышление, бытие, знание, история*

Abstract: *his article analyzes the origin of the concept of “philosophy,” its etymological roots, and its initial meanings. It examines the formation of philosophy in ancient Eastern and Greek civilizations, the emergence of the term “philosophia,” and its transition into a scientific and philosophical concept. The study highlights that over time, the meaning of philosophy expanded and developed into a discipline that studies the general laws of human thought.*

Keywords: *philosophy, philosophia, etymology, Ancient Greece, thinking, being, knowledge, history*

Falsafa inson tafakkurining eng muhim yutuqlaridan biri sifatida dunyo, inson va ularning oʻzaro munosabatlari haqidagi savollarga javob izlashga urinadi. Falsafa soʻzi yunoncha philosophia (philos sevgi, sophia donolik) soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, donolikka muhabbat degan maʼnoni anglatadi. Ushbu maqola falsafa tushunchasining kelib chiqishi, uning dastlabki shakllari va turli madaniyatlardagi rivojlanish bosqichlarini oʻrganishga bagʻishlanadi. Tadqiqotning maqsadi falsafaning tarixiy ildizlarini aniqlash va uning insoniyat tsivilizatsiyasidagi oʻrnini baholashdir.

Falsafa — inson tafakkurining eng qadimiy, eng murakkab va ayni paytda engzarurshakllaridan biridir. Falsafa tarixini oʻrganish bu insoniyatning intellektual va maʼnaviybiografiyasini bilishdir. Inson oʻzining mavjudligini, borliqni, axloqni, jamiyatni vabilishjarayonini anglashga intilgan har bir urinish aslida falsafiy tafakkurning bir koʻrinishidir. Falsafaning ilk ildizlari Qadimgi Yunonistonda, Qadimgi Xitoyda, Hindistonda va boshqa tsivilizatsiyalarda kuzatiladi.

Bu davrda insonlar mifologik tushunchalardan uzoqlasha boshlab, dunyoni aqliy va mantiqiy tahlil qilishga intila boshladilar.

Falsafa tarixi insoniyat tafakkurining shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuvi jarayonini o'rganadigan muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. U insonning borliq, ong, bilish, jamiyat va qadriyatlar haqidagi tasavvurlarining qanday yuzaga kelgani, tarixiy bosqichlarda qanday o'zgarib borganini tahlil qiladi. Falsafa nafaqat nazariy bilimlar majmui, balki insonning dunyoqarashi, fikrlash madaniyati va hayotga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi muhim omildir.

Falsafa tarixini o'rganish orqali insoniyat tafakkurining ildizlari, turli davrlardagi g'oyaviy kurashlar, ilmiy va diniy qarashlarning o'zaro ta'siri hamda zamonaviy falsafiy konsepsiyalarning shakllanish jarayoni chuqur anglanadi. Shu bois falsafa tarixi nafaqat o'tmishni o'rganish, balki bugungi kunni tushunish va kelajakni anglash uchun ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Falsafa tarixini o'rganish to'g'risidagi amerikalik faylasuf F.Koplston mulohazalari ham e'tiborga loyiqdir [4, 2-9]. Uning ta'kidlashicha, o'tmishdagi turli falsafiy sistemalar - bu faqat antikvar relikviyalar xolos, butkul falsafa tarixi "ma'naviy jihatdan rad etilgan va o'lik sistemalardir, har bir keyingi sistema avvalgisini yo'q qilgan va ko'mib tashlagan", deb e'tiroz bildirishlari mumkin. Gegel fikricha, falsafa tarixi o'tmishga murojaat qilar ekan, yaxlit falsafiy jarayon doirasidan chetga chiqmaydi. Falsafa tarixini o'rganishga kirishar ekanmiz, oldimizda falsafiy fikr evolyutsiyasini bayon etish, "uning qanday vujudga kelgani va qanday qilib o'zini yaratganini" ko'rsatish vazifasi turadi. Mana shu ma'noda falsafa tarixi "falsafaning o'z-o'zini yaratish tarixi"dan iborat va faqat o'z ildizlarini topa bilsagina, mavjud bo'la oladi va borlig'ini namoyon qila oladi. Uningcha, turli falsafiy sistemalar falsafa binosini quruvchi qismlardir. Shu sababli, falsafa tarixi ichida falsafaning o'zi bilan ish ko'ramiz. Buyuk nemis faylasufi masalaning yana boshqa bir tomoniga e'tiborini qaratadi: falsafa tarixi - bu bilish tarixi va demak, insonning o'z-o'zini anglash tarixidir; u inson tabiati, mohiyatiga ko'ra, begona bo'lgan narsalarning emas, balki uning o'zining shakllanishi tarixidir. Boshqacha aytganda, falsafaning tarixiy taraqqiyoti insonning, uning ma'naviy dunyosining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixidir.

Qadimgi davr falsafasi. Falsafaning dastlabki kurtaklari qadimgi sivilizatsiyalarda — Yunoniston, Hindiston, Xitoy va Sharqning boshqa hududlarida paydo bo'lgan. Bu davr falsafasi asosan tabiat, borliq va kosmosning mohiyatini anglashga qaratilgan bo'lib, u mifologik dunyoqarashdan ilmiy-falsafiy tafakkurga o'tish bosqichini ifodalaydi.

Qadimgi Yunon falsafasida ilk faylasuflar — Fales, Anaksimandr, Anaksimen, Geraklit kabi mutafakkirlar borliqning ibtidosini izlashga harakat qilganlar. Ular olamning asosi suv, havo yoki olov kabi tabiiy unsurlardan iborat degan g'oyalarni ilgari surganlar. Bu esa inson tafakkurining mifologik tushunchalardan mantiqiy izlanishga o'tganini ko'rsatadi.

Keyingi bosqichda Suqrot, Aflotun va Arastu kabi buyuk faylasuflar falsafani yanada yuqori bosqichga olib chiqdilar. Suqrot insonning axloqiy kamoloti va o'zini anglash muammolariga e'tibor qaratgan bo'lsa, Aflotun ideal davlat va g'oyalar dunyosi haqidagi ta'limotni ishlab chiqqan. Arastu esa mantiq, metafizika, siyosat va tabiiy fanlar sohasida fundamental ilmiy tizim yaratgan.

Sharq falsafasida ham muhim g'oyalar shakllangan. Xitoyda Konfutsiy ijtimoiy tartib, axloq va an'anaviy qadriyatlarni asoslab bergan bo'lsa, Lao Szi tabiat bilan uyg'un yashash g'oyasini ilgari surgan. Hind falsafasida esa vedalar, upanishadlar, buddaviylik va jaynizm ta'limotlari orqali borliq, ruh va najot masalalari keng yoritilgan.

O'rta asrlar falsafasi. O'rta asrlar falsafasi diniy dunyoqarash bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Bu davrda falsafa ko'pincha dinning nazariy asoslarini mustahkamlash vositasi sifatida qaraldi. Yevropada xristian falsafasi ustunlik qilgan bo'lsa, Sharqda islom falsafasi yuksak darajada taraqqiy etdi.

Islom uyg'onish davrida yashab ijod qilgan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi allomalar falsafaning rivojiga beqiyos hissa qo'shdilar. Ular qadimgi yunon falsafasini, ayniqsa Aristotel ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi ilmiy darajaga ko'tardilar.

Forobiy jamiyat va davlat boshqaruvi masalalarini tahlil qilgan bo'lsa, Ibn Sino borliq va bilish nazariyasini rivojlantirdi. Beruniy esa ilmiy tafakkurni tajriba va kuzatish asosida rivojlantirish zarurligini asoslab berdi. Bu davr falsafasi Sharqda ilm-fan rivojining poydevorini yaratdi.

Yangi davr falsafasi. Yangi davr falsafasi Uyg'onish davridan boshlab shakllandi va ilm-fan taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlandi. Bu davrda inson aqli, tajribasi va ilmiy metod asosiy o'ringa chiqdi. Falsafada ratsionalizm va empirizm kabi yo'nalishlar paydo bo'ldi.

Rene Dekart "Men o'ylayman, demak mavjudman" degan mashhur g'oyasi orqali ong va tafakkur muammosini markazga olib chiqdi. Barux Spinoza borliqni yagona substansiya sifatida talqin qildi. Jon Lokk esa bilimning manbai tajriba ekanligini asoslab berdi.

Immanuil Kant falsafada yangi burilish yasab, bilish jarayonining chegaralari va imkoniyatlarini tahlil qildi. Bu davr falsafasi zamonaviy ilmiy tafakkur va metodologiyaning shakllanishida muhim rol o'ynadi.

Zamonaviy falsafa. Zamonaviy falsafa XIX-XX asrlardan boshlab insonning mavjudligi, erkinligi, ong, til va madaniyat muammolarini chuqur tahlil qilishga qaratildi. Bu davrda ekzistensializm, pozitivizm, pragmatizm kabi falsafiy yo'nalishlar shakllandi.

Fridrix Nitsshe inson qadriyatlarini qayta baholash g'oyasini ilgari surdi. Martin Xaydegger inson mavjudligining mohiyatini tahlil qildi. Jan-Pol Sartr esa erkinlik va mas'uliyat masalalarini asoslab berdi.

Zamonaviy falsafa turli fanlar bilan integratsiyalashgan holda rivojlanib, global muammolar — texnologiya, ekologiya, madaniyat va inson huquqlari kabi masalalarni ham qamrab olmoqda.

Mazkur mavzu doirasida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, falsafani umumiy holda ifodalashga bo'lgan urinishlar ko'plab nazariy qarama-qarshiliklarga duch keladi. Buning asosiy sababi shundaki, falsafa o'z mohiyatiga ko'ra doimiy ravishda rivojlanib boruvchi, o'z chegaralarini kengaytiruvchi va yangi mazmun bilan boyib boruvchi bilim sohasidir. Har bir tarixiy davr va har bir falsafiy maktab falsafaning mazmuniga o'ziga xos yondashuvni olib kiradi.

Xususan, klassik nemis falsafasi vakili Georg Wilhelm Friedrich Hegel falsafani yagona mantiqiy tizim sifatida ko'rib, uning rivojlanishini bosqichma-bosqich amalga

oshadigan dialektik jarayon sifatida talqin etadi. Bu yondashuv falsafa tarixini ichki mantiqqa ega bo'lgan uzluksiz rivojlanish sifatida tushunishga imkon beradi. Biroq zamonaviy falsafiy yo'nalishlar — ekzistensializm, analitik falsafa, pozitivizm kabi oqimlar bu qarashdan farqli ravishda falsafaning ko'p markazli va pluralistik xususiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, falsafani yagona ta'rif bilan cheklashdan ko'ra, uning funksional jihatlarini aniqlash ilmiy jihatdan samaraliroq hisoblanadi. Falsafa, avvalo, insonning dunyoqarashini shakllantiradi, mavjud bilimlarni tanqidiy qayta ko'rib chiqadi, turli fanlar uchun metodologik asos yaratadi hamda qadriyatlar tizimini tahlil qiladi. Aynan shu funksiyalar falsafani boshqa fanlardan ajratib turadi va uning o'ziga xosligini belgilaydi.

Bundan tashqari, falsafaning muhim jihati uning savol qo'yish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Falsafa aniq javoblardan ko'ra, muammolarni chuqurroq qo'yish, mavjud qarashlarni shubha ostiga olish va yangi tafakkur yo'llarini ochishga xizmat qiladi. Shu sababli u inson tafakkurining doimiy harakatdagi va rivojlanishdagi shakli sifatida namoyon bo'ladi. Umumlashtirib aytganda, falsafa — bu nafaqat bilimlar tizimi, balki insonning borliqni anglashga bo'lgan intilishining eng yuqori ko'rinishi bo'lib, u turli yondashuvlar xilma-xilligiga qaramay, o'zining umumiy maqsadi — haqiqatni izlash va anglash orqali yagona mohiyat kasb etadi.

Falsafa tarixi insoniyat tafakkurining o'z-o'zini anglash tarixidir. U orqali inson o'zining jamiyatdagi o'rni, borliqning mohiyati va axloqiy qadriyatlarni tushunishga erishadi. Qadimgi Sharqdan tortib, zamonaviy texnologik davrgacha bo'lgan barcha bosqichlar — inson tafakkurining mukammallikka intilish tarixini ifodalaydi. Falsafa tarixi nafaqat nazariy bilimlar majmui, balki insoniyatning madaniy xotirasi, ma'naviy tajribasi va kelajakni anglash kalitidir. Shu bois uni o'rganish har bir davrda dolzarbdir — u insonni o'tmishni bilishga, hozirni tahlil qilishga va kelajakni ongli ravishda qurishgachorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gulyamov, A. (2019). Falsafa tarixi: nazariya va metodologiya. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Radhakrishnan, S. (1953). Indian Philosophy. London: George Allen & Unwin.
3. Copleston, F. (1985). A History of Philosophy. Vol. I–II. New York: Image Books.
4. Forobiy, A. (2005). Fozil shahar ahlining nazariyalari haqida risola. Toshkent: Fannashriyoti.
5. Russell, B. (1946). History of Western Philosophy. London: George Allen & Unwin.
6. Sartre, J.-P. (1943). L'Être et le Néant. Paris: Gallimard.